

Nationalisme in Afrika:

een poging tot terminologische verduidelijking

Jan Blommaert

1. Inleiding

We beleven de laatste jaren in Europa ontegensprekelijk een heropleving van 'nationalisme' als een drijvende politieke kracht. Met deze zin begint menig recent artikel over de politieke actualiteit in België en elders, of over de grote politieke evoluties van het laatste decennium. Ik wil deze zin herfraseren: we nemen de laatste jaren in Europa heel wat fenomenen waar, die we met het etiket 'nationalisme' betitelen. Het etiket op zichzelf is lang niet onschuldig. Het is een categoriserend begrip, dat politieke fenomenen een bepaalde plaats geeft binnen een theoretisch of populair denkkader, en dat daardoor het verdere denken, de interpretatie, en vaak ook de houding die we aannemen of de acties die we ontwikkelen tegenover dit fenomeen bepaalt. Deze interpretaties enzovoort zijn vaak conventioneel, en sterk afhankelijk van de concrete politieke context. Concreet: het ligt voor de hand dat men nationalisme elders niet snel zal afkeuren wanneer men nationalisme in de eigen samenleving als een positieve kracht bekijkt. Het etiket heeft dus een actieve, structurerende functie: het kan een hele analyse vooronderstellen, die overbodig gemaakt wordt door het gebruik van het etiket. Wanneer ik het etiket 'nationalisme' gebruik om ontwikkelingen in de Balkan en in Vlaanderen aan te duiden, vooronderstel ik ook dat beide gevallen voldoende structurele en typologische gelijkenissen vertonen om dit gemeenschappelijke etiket te rechtvaardigen; ik vooronderstel deze gelijkenissen, en hoef ze niet verder te testen op hun feitelijk gehalte.

Ik wil in deze bijdrage dit etiket centraal stellen, en de vooronderstelde analyse overdoen. Ze is immers niet overbodig, integendeel. Wat we nu meemaken is een ongekende vorm van semantische inflatie van het begrip 'nationalisme'. Het begrip staat voor zoveel verschillende zaken, in zoveel verschillende streken en tijdvakken, dat het onmogelijk nog een duidelijk en min of meer structureel en

typologisch herkenbaar fenomeen kan dekken. Ik wil de al te vanzelfsprekende gebruikswijzen van het begrip in vraag stellen, en pleiten voor concrete analyses van de processen die door de term zouden moeten aangeduid worden.

Het toepassingsveld dat ik hiervoor selecteer is het nationalisme van de dekolonisatiebewegingen in Afrika. Deze dekolonisatiebewegingen zijn immers zeer vaak als 'nationalistische' bewegingen aangeduid, en vallen daardoor binnen het opgeblazen referentiële domein van de term nationalisme. Daardoor a. wordt een structurele en typologische verwantschap voorgesteld tussen, zeg maar, de onafhankelijkheidsstrijd in Tanzania en de Vlaamse Beweging, en b. wordt het mogelijk gevallen uit de derde wereld in te roepen als morele rechtvaardiging of getuigenis à *dechaige* voor het eigen nationalisme. De onafhankelijkheidsbewegingen in de derde wereld staan dan immers voor een vorm van 'bevrijdingsnationalisme', en deze kwalificatie wordt maar wát graag ingeroepen voor de eigen nationalistische inspanningen.

Ik hoop met deze korte analyse enerzijds een documentaire bijdrage te leveren voor de analyse van derde-wereldpolitiek. Door de heropstanding van nationalisme als politiek onderzoeksdomein - een heropstanding die heeft geleid tot de invloedrijke recente werken van Gellner, Barth, Anderson, Hobsbawm, Hroch, Young, Greenfeld en anderen - zijn we nu in staat de evoluties in de derde wereld door een nieuwe, wellicht meer precieze bril te zien en met een meer verfijnd begrippenkader te lijf te gaan. Daardoor krijgt het zo noodzakelijke vergelijkende onderzoek een steviger basis. Nationalisme is een thema dat bijzonder gebaat is bij een comparatieve benadering, en, om het met de woorden van Miroslav Hroch te zeggen, "at the moment we have an over-production of theories and a stagnation of comparative research on the topic (1993: 4). Anderzijds hoop ik ook wat bouwstenen te leveren voor, een ecologie van het politieke nationalismedebat zoals het nu gevoerd wordt in België, en tenminste enkele als vanzelfsprekend genomen zaken in vraag te stellen'.

2. *Achtergrond: 'heroplevend nationalisme'*

Staan we in Europa voor een heroplevend nationalisme? Is nationalisme, zoals bijvoorbeeld John Lukacs (1993) het zo graag zou willen, de oerkracht van de geschiedenis, de voornaamste kracht in de politieke geschiedenis van de laatste eeuwen? Men gaat bij het beantwoorden van deze vragen vaak uit van een pre-theoretische vooronderstelling: wanneer menselijke fenomenen vaak voorkomen, over een lange tijdspanne, en steeds in dezelfde vorm, dan moet het wel om diep ingewortelde fenomenen gaan. In dit kader spreekt men dan over nationalisme als een 'oerkracht', als een 'instinct', als een ontembare drang van de mens. De vooronderstelling is echter niets meer dan een vooronderstelling. In haar ruwe, ongenueanceerde vorm is ze onbewijsbaar, en dus theoretisch van geen belang. Bovendien impliceert ze dat er zoiets zou bestaan als a-politiek nationalisme, nationalisme dat zich niet vertaalt in een politiek streven, in diverse gradaties en met diverse verschijningsvormen, naar het samenvallen van de 'natie' met de staatsmacht binnen een bepaald grondgebied. Het is de verdienste geweest van Ernest Gellner (1994) dat hij nationalisme als *politiek* principe heeft omschreven, en daarmee heeft aangeduid in welk domein men het moest situeren. Het huidige nationalisme is overduidelijk politiek van aard, niet enkel een kwestie van zachte attitudes en gevoelens van massa's, en men kan er dan ook politieke, niet louter sociaal-psychologische of historische, vragen over stellen. Als men ziet hoeveel moeite de Vlaamse Regering doet om haar ntielvormend project *Vlaanderen-Europa 2002* via de media, culturele ambassadeurs, en zelfs een wielerploeg, aan de bevolking verkocht te krijgen, moet men op zijn minst ernstige vraagtekens plaatsen bij een visie die stelt dat de politiek enkel een vertaling biedt van diepe sentimenten die onder gans de bevolking leven. Noteer dat het het Vlaams Blok is dat van deze visie één van haar centrale slogans heeft gemaakt: "Wij zeggen wat U denkt".

Dezelfde vooronderstelling laat bovendien teveel vragen onbeantwoord om het statuut van verklaring op te eisen. Bijvoorbeeld: gaat het telkens om dezelfde fenomenen, of wordt de gelijkvormigheid van die fenomenen eveneens vooraf verondersteld en verankerd in het taalgebruik - we noemen het allemaal zonder meer 'nationalisme'? Zijn er geen andere factoren die ervoor zorgen dat herhaaldelijk min of meer gelijkaardige sociale bewegingen ontstaan (bijvoorbeeld het simpele feit dat we in een *wereld* leven, niet op een eiland, en een wereld waarin druk gepraat, geluisterd en gekopieerd wordt)? Of nog: lezen we, met de huidige gebeurtenissen als referentiekadeg de geschiedenis niet achterstevoren, waardoor we heel wat meer nationalisme zien dan vroeger,

gewoon omdat onze ogen gewend zijn aan nationalisme? Hroch wijst er ons op dat de term 'nationalisme' slechts opduikt in de jaren 1930, en dat het duurt tot 1964 vooraleer een belangrijk Europees onderzoeker (Lemberg) er een grote studie aan wijdt (Hroch 1993: 4). De fenomenen die we nu als 'nationalisme' aanduiden hadden dus tot voor kort een andere naam. Tenslotte valt het ook op dat zelfs hevige nationalistenaantal onderscheiden aanbrengefenomeen dat ze elders en op andere momenten als een tijdloos, diep-menselijk fenomeen omschrijven. Ze spreken dan van 'gezond nationalisme', 'welbegrepen nationalisme' of (goed) 'volksnationalisme' tegenover (slecht) 'staatsnationalisme'. Hun nationalisme is daardoor uiteraard niet te vergelijken met het nationalisme van de Kroaten of de Serviërs, en evenmin met dat van de Fransen of de Lega Nord, en in het eigen kamp zelfs niet met dat van de VNV of het Vlaams Blok, het FN of Agir. Verscheidenheid in de fenomenen die we onder het etiket 'nationalisme' aanwijzen lijkt dus de regel te zijn veeleer dan de uitzondering. Zonder meer spreken over een 'heropleving van *het* nationalisme' is dan ook gevaarlijk. We moeten weten *welk* nationalisme heropleeft (of ontstaat) en hoe het zich verhoudt ten opzichte van andere 'nationalismen'.

Als we het huidige nationalisme als vertrekpunt nemen, kunnen we alvast nagaan wat een aantal van de meest gezaghebbende - maar daarom niet noodzakelijk meest gelezen- waarnemers hierover zeggen. Een eerste punt is dat van de universaliteit van nationalisme. Zowel Hobsbawm (1992) als Hroch (1993) leggen er sterk de nadruk op dat het hedendaagse nationalisme een bij uitstek Europees verschijnsel is. Het is sterk afhankelijk van een hele reeks specifiek Europese historische en politieke ontwikkelingen (met name het ineenstorten van het Sovjetblok, en dieper in de geschiedenis, de trage formatie van natie-staten - zie voor dit laatste ook Greenfeld 1992), en kan niet veralgemeend worden naar andere gebieden (met uitzondering van Quebec, dat echter ook tot de Europese 'sfeer' gerekend wordt). De veralgemening van elke vorm van etnisch sentiment tot 'nationalisme' scheidt een vertekend beeld van de verscheidenheid aan politieke ontwikkelingen. Hobsbawm (1992: 178) merkt dan ook op dat "nations and nationalism (...) appear more influential and omnipresent than they are". Immers, wat maakt een streek of een groep mensen tot een 'natie'? De toevallige beschikbaarheid van 'nationale' symbolen (een dialect, oude gebruiken, folklore), die er bijvoorbeeld voor zorgt dat Wales een geloofwaardige aanspraak op het statuut van natie kan maken, en de streek rond Liverpool niet (tenzij men daar de herinnering aan de Beatles zou cultiveren als een nationaal symbool)? De visie, tenslotte, dat de huidige nationalismen niets anders zijn dan uitingen van onderdrukte oergevoelens, wordt door Hroch bestempeld als "extravagant - closer to the world of fairy-tales than of historical

processes" (1993: 14). De explosie van nationalisme in Europa is veeleer een nevenprodukt van andere verschuivingen (de desintegratie van de Sovjetunie, bijvoorbeeld), en zeker niet de oorzaak van die verschuivingen. Indien de Duitse hereniging meer was dan een slogan, en door belangrijke delen van de bevolking in beide Duitslanden zou gedragen zijn als een volwaardig politiek project, dan zou de hereniging beslist niet zo holderdebolder, en zo onvoorbereid verlopen zijn, schrijft Hobsbawm.

Zowel Hobsbawm als Hroch tekenen bezwaar aan bij het onbedachtzaam gebruik van het etiket 'nationalisme' voor de huidige ontwikkelingen. In Hobsbawm's opinie is het huidig nationalisme niet gelijk te schakelen met het 19de eeuwse 'klassieke' nationalisme. Het klassieke nationalisme was gericht op de vorming van een nieuwe natie, niet op het opbreken van bestaande natiestaten in kleinere eenheden. Dit separatistische streven, met daaraan gekoppeld een sterke xenofobie (die ook wettelijk ingekapseld wordt in bijvoorbeeld asielwetgeving of migrantenbeleid) is het kenmerk van de nieuwe vormen van nationalisme. Het huidige nationalisme heeft niet de positieve, emancipatorische agenda van de 19de eeuwse traditie, die gekenmerkt was door "nation-builders, not nation-splitters" (1992: 164). Het gaat hier dan ook om 'politics of identity', niet om nationalisme in de klassieke historiografische en politiek-theoretische zin van het woord (1992: 177). De nieuwe etnische en xenofobe vormen van nationalisme zijn het gevolg van een combinatie van "petty bourgeois linguistic nationalism with mass future shock" (1992: 171), d.i. een beweging met specifieke doelstellingen (dus: geen globaal-nationalistische doelstellingen) die zich verhardt onder invloed van massale en zeer snelle sociaal-economische transformaties. Het nationalisme dat daaruit voortvloeit is dan ook defensief, beperkend, en negatief georiënteerd. Men wil in de eerste plaats dingen vermijden (overspoeling door vreemdelingen, het gebruik van andere talen, competitie op de arbeidsmarkt vanwege 'vreemdelingen'), veeleer dan dingen realiseren. Het globale samenlevingsproject dat door de 19de eeuwse natievormers werd aangeboden, ontbreekt in het huidige nationalisme. De Quebecois, schrijft Hobsbawm in een voorbeeld dat net zo goed van toepassing is op Vlaanderen, zijn "a movement whose very advances are viewed in terms of potential weakness rather than as a success" (1992: 171).

Het nieuwe nationalisme mist ook een cruciaal ingrediënt van natievorming: de constructie van een nationale economie (1992: 181). Hedendaagse natievormers hebben daartoe gewoonweg de macht niet. Het Vlaamse verankeringsdebat, hoe paradoxaal dit ook klinkt, is hiervan een illustratie. Het kan nooit resulteren in de creatie van een echte zelfbedruipendenationale economie. Dat wordt steeds

weer duidelijk met elk nieuw sociaal conflict en met elke verdere afkalving van de traditionele industriesectoren in Vlaanderen. Het kan wel resulteren in een nieuwe (of vernieuwde) Vlaamse industriële elite en een nieuw symbool: enkele 'Vlaamse' bedrijven die de schijn van een Vlaamse economische zelfstandigheid moeten hooghouden. De enige echte nationale economie is een deel-economie: de cultuurindustrie met de pers en de audiovisuele media op kop. De prioriteit van deze sector, als een sector waarin economische en culturele ambities elkaar vinden, wordt overigens herhaaldelijk beklemtoond door de Vlaamse regering (zie bijv. Van den Brande 1993). Maar de recente debatten rond VT4 tonen aan dat zelfs deze bescheiden economische ambitie heel moeilijk te realiseren is. Dit spanningsveld tussen nationale ambities en de onmogelijkheid om een reële, zelfstandige natie uit te bouwen, vindt men overigens ook stevast beschreven in de literatuur over globalisatieprocessen (zie bijv. Smith 1990, Lash & Urry 1994).

Hroch, van zijn kant, presenteert een meer ambigu beeld. Enerzijds vertonen de nieuwe nationalismen heel wat gelijkenissen met de 19de eeuwse voorlopers. Hroch beperkt zich hierbij in hoofdzaak tot Oost-Europa, en een aantal van zijn opmerkingen zijn dan ook niet toepasbaar op bijvoorbeeld Vlaanderen, Catalonië of Quebec. Hroch ziet als gelijkenis tussen het 19de eeuwse nationalisme en dat in Oost-Europa vandaag het feit dat beide processen zich voltrekken tegen de achtergrond van een ineerstortend centraal gezag dat snel aan legitimiteit verliest. De ingrediënten die worden gebruikt voor het opvullen van dit legitimiteitsvacuüm - taal, religie, afstamming, etnische identificatie - zijn eveneens dezelfde, en ook het proces van de formatie van nationalistische bewegingen vertoont gelijkenissen. Maar er is een essentieel conjunctureel verschil. De 19de eeuwse nationalismen ontwikkelden zich tegen de achtergrond van sociaal-economische expansie en groei; de huidige nationalismen lopen gelijk met een periode van diepe economische recessie en verval (1993: 18). Het spectrum van mogelijke conflicten wordt daardoor heel wat breder, en de mogelijkheden tot pacificatie heel wat kleiner. Bij de behandeling van deze conflicten speelt nog een derde factor een rol: de schrale politieke cultuur van de betrokken bevolkingsgroepen in Oost-Europa (1993: 20), die maakt dat conflicten zelden via dialoog en overleg binnen een sterke burgerlijke samenleving worden opgelost. Hroch maakt duidelijk dat het onderzoek naar de specifieke karakteristieken van de nieuwe nationalistische bewegingen in Oost-Europa nog maar in de kinderschoenen staat, en dat vereenvoudigende beweringen in dat verband absoluut uit den boze zijn.

Wanneer we die inzichten nu bijeenbrengen zien we dat we met een nieuw fenomeen geconfronteerd worden, dat zich echter stelselmatig beroept op oude

retorische en theoretische kaders. Nieuwe nationalistische bewegingen (en de Vlaamse niet het minst) beroepen zich op de liberale erfenis van de 19de eeuw, op het Lenin-Wilsoniaanse beginsel van de zelfbeschikking der volkeren, op de bevrijdende kracht van het nationalisme, en zelfs op internationalisme, dat pas waarde kan hebben wanneer het gebaseerd is op duidelijke, zelfstandige en sterke nationaliteiten. Hroch, Hobsbawm en, nog krachtiger, Young (1994) hameren allen op het gebrek aan toepasbaarheid van die kaders op de nieuwe evoluties van na de Koude Oorlog. Young legt met name de nadruk op het feit dat de staatkundige realiteiten in de derde wereld niet toelaten nog steeds dezelfde oude concepten 'staat', 'natie', 'zelfbeschikking' enzovoort te gebruiken. De politieke ontwikkelingen van de laatste decennia, en meer in het bijzonder die van het laatste decennium, hebben alle klassieke analysemodellen overhoop gehaald, en in het domein van de politieke theorie zijn er na het wegvallen van de Oost-West tegenstellingen weinig zekerheden meer.

3. *'Nationalistische' processen in Afrika*

Gewapend met dit gebrek aan duidelijkheid kunnen we nu de literatuur over de derde wereld van naderbij bekijken. Wanneer bijvoorbeeld, De Baets (1994: 71) beweert 'dat de dekolonisatiebewegingen zich inspireerden op de westerse doctrine van nationalisme [is] gewoon waar', kunnen we daar nu tenminste de vraag bij stellen: welke westerse doctrine van nationalisme?

De Baets formuleert zijn bewering echter niet in een vacuüm. De literatuur over de dekolonisatiebewegingen staat bol van verwijzingen naar 'nationalisme'. En ook Hobsbawm ziet gelijkenissen tussen het 19de eeuwse nationalisme en ontwikkelingen in de derde wereld, al situeert hij die gelijkenissen dan in de fase van de natievorming, d.w.z. na de eigenlijke dekolonisatie (1990: 153). Hobsbawm maakt hierbij overigens een paar uiterst interessante cursorische bedenkingen, die de essentie van heel de theoretische problematiek uitmaken (1990: 152). Hij stelt ten eerste vast dat nationalisme in de derde wereld als debatstof grotendeels in handen was van Marxisten. Onder niet-Marxisten werd dit vraagstuk nooit au sérieux genomen, en doorgaans gereduceerd tot een *groupuscule* van westerlingen-imiterende évolués. Ten tweede, zo stelt hij, bleef men in het theoretische debat over nationaliteitsvraagstukken in de koloniale gebieden vaak aan de oppervlakte: "The actual definition of the 'nations' fighting for their freedom (...) was generally taken over from such nationalist movements as existed without much enquiry". Men nam nogal snel de cruciale definities (en

legitimizeitsaanspraken) van de onafhankelijkheidsbewegingen of al betekende dit een hypothese op de theoretische consistentie van de analyse.

Beide door Hobsbawm aangestipte kwesties zijn cruciaal in het herlezen van de literatuur over de dekolonisatiebewegingen en de nieuwe staten in de derde wereld. Er is ten eerste een belangrijk verschil in semantisch en ideologisch kader. Heel wat van de derde wereldstudies werd gedaan door auteurs van progressieve strekking, hetgeen zorgt voor een heel andere opvatting over de structuur en de betekenis van nationalistische processen dan in, bijvoorbeeld, de Europese nationalistische literatuur. Ten tweede, in die literatuur wordt het natieconcept in zijn concrete sociologische en politieke realiteit zelden aan de orde gesteld. De natie is, zoals Hobsbawm opmerkt, datgene wat de dekolonisatiebewegingen zeggen dat ze is (concreet doorgaans: de gehele bevolking van een bepaald door westerse imperia afgebakend gebied). Wanneer de beweging deze als natie gedefinieerde bevolking mobiliseert voor een gemeenschappelijk politiek doel (bijv. medebestuur of onafhankelijkheid), spreekt men van nationalistische mobilisatie. Wanneer die 'naties' na verloop van tijd uiteenvallen in bewegingen die voor Europeanen meer gelijkis vertonen met 'nationalistische' bewegingen - omdat ze een etnische, religieuze of taalkundige basis hebben en streven naar afscheiding van een multi-etnische staat - belandt men in het straatje dat Young zo mooi beschrijft: een totale onbruikbaarheid van alle tot dan toe waardevol geachte analytische begrippen. De geprefereerde oplossing hiervoor is het toekennen van een nieuw etiket: 'tribalisme'. Maar wanneer de zwarte politicus die een etnische beweging leidt een maatpak draagt, zoals bijvoorbeeld Buthelezi in Zuid-Afrika, lijkt ook dat etiket tekort te schieten. En bovendien stelt men voor tribalisme dezelfde oplossing voor als voor nationalisme in Europa: een staatshervorming in federale of confederale zin.

Maar wat gaat er dan schuil achter het begrip 'nationalisme' in de literatuur over de derde wereld? Het eerste wat opvalt is dat men vaak precieze definities vermijdt, en minimale of impliciete definities overhoudt. Die minimale opvulling slaat dan op

- (i) een streven naar onafhankelijkheid van de koloniale mogendheid voor het eigen gebied,
- (ii) inspanningen om binnen dat gebied te komen tot vormen van nationale eenheid en samenhang (bijv. door de creatie van eenpartijstaten) en
- (iii) het benadrukken van de eigenwaarde, de eigen cultuur, de eigen geschiedenis, veelal in contrast met kolonialistische denigrerende opinies.

Binnen dit minimale veld is alles mogelijk: "alle politieke stromingen kennen hun nationalisme" (Doom 1992: 246), er is geen ideologische lijn te ontwaren

in het - minimaal gedefinieerde - nationalisme van de derde wereld. Evenmin is er een duidelijke lijn te trekken in de vraag wie het nationalistische proces gestalte geeft (traditionele chefs, etnische politieke leiders, intellectuele elites, guerilla's ...), of in de argumenten die hierbij gebruikt worden. Sommigen zullen historische redenen inroepen (bijv. het historisch bestaan van een lokaal rijk); waar historische redenen niet beschikbaar zijn kan men culturele redenen inroepen, zoals de *négritude*-aanhangers; elders kan men zich baseren op anti-imperialisme of andere harde politieke argumenten. Dit alles geeft de indruk dat auteurs de term 'nationalisme' gebruiken van zodra aan de drie bovenvermelde voorwaarden is voldaan (of tenminste één ervan: het streven naar onafhankelijkheid), en dat ze de term vaak gebruiken bij gebrek aan duidelijkheid inzake de politiek-ideologische opmaak van de onafhankelijkheidsbewegingen die ze bespreken. Hierbij worden ze een handje geholpen door de bewegingen zelf, die termen als 'nationalistisch', 'patriottistisch' of 'nationaal' kwistig rondstrooiden wanneer zij hun eigen werking en programma beschreven.

Op dit punt begrijpen we al dat deze nationalismen moeilijk op dezelfde lijn kunnen gesteld worden met, bijvoorbeeld, het gestructureerde Vlaamse nationalisme van vandaag, tenzij men ze ontdoet van alle specificiteit en enkel maar het etiket overhoudt. Waartegen richt het zich? In de derde wereld tegen een imperialistisch koloniaal bewind dat aan de koloniale subjecten weinig rechten en veel plichten bood; in Vlaanderen tegen een bestaande en volwaardig functionerende natie-staat waarin de Vlamingen volledige burgerrechten genieten en een belangrijk aandeel in de politieke besluitvorming hebben. Wat is de finaliteit? In de derde wereld het afschudden van een gedelegeerd koloniaal bestuur, dat absolute onderdrukking vertegenwoordigde; in Vlaanderen het maximaliseren van de (reeds zeer grote) politieke macht door het verkleinen van de bestuurlijke eenheid van België tot Vlaanderen. Wat is de economische context? In de derde wereld die van een uitbuitingseconomie, de afwezigheid van controle over de natuurlijke rijkdommen en de ontginnings- en verwerkingsmogelijkheden, de afwezigheid van controle over de verdeling van de rijkdommen, en de afwezigheid van economische infrastructuur die een leefbare nationale economie mogelijk zou maken; in Vlaanderen die van een economisch zeer welvarende regio, die ook economisch dominant is ten opzichte van zijn tegenstrever; Franstalig België, een zeer hoog niveau van scholing en mobiliteit van de bevolking.

Maar laten we dit nog wat verder uitspitten. In vrijwel elke kolonie was het 'volk' een multi-etnisch, meertalig geheel. Zoals we al zagen stond dit echter de kwalificatie als 'natie' (en daardoor de kwalificatie van de strijd als 'nationalis-

tisch') niet in de weg. De Indische natie bestond uit alle inwoners van Brits Indië die naar onafhankelijkheid streefden; de Congolese natie bestond uit alle inwoners van Belgisch Congo die het Belgische juk wilden afwerpen. De ABAKO van Kasa-Vubu, één van de Congolese onafhankelijkheidsbewegingen, zag zich zo voor een dilemma geplaatst. Als etnische associatie van de Bakongo groepeerde het mensen in Congo, Angola en Congo-Brazzaville, verenigd in wat men de 'Bakongo-natie' zou kunnen noemen. Als onafhankelijkheidsbeweging streefde ze echter naar de onafhankelijkheid van Belgisch-Congo, dat slechts een deel van de Bakongo omvatte. Dit soort dilemma's toont aan hoe ver we hier staan van de etnische of taalkundige homogeneïsmen die de hedendaagse Europese nationalisme kenmerken. Elke nieuwe staat zag zich op de dag van de dekolonisatie gesteld voor een probleem van *eenmaking*, geen enkele kon op dat ogenblik steunen op *eenheid*. Gezien de extreme multi-etniciteit kon men geen beroep doen op enkele van de klassieke ingrediënten van de 'Europese doctrine van het nationalisme': cultuur, afstamming, taal.

Wat deed men dan wel? Men beriep zich op culturele evenwaardigheid in zeer algemene termen (niet Congo tegenover België, maar Afrika tegenover Europa), en werkte dit domein slechts schoorvoetend uit. Wel was men heel wat specifiek in verband met de politieke evenwaardigheid. Op dit punt zien we vaak in de geschiedenis van de dekolonisatiebewegingen het samen lopen van een socialistisch en een nationalistisch repertoire, iets wat wordt aangestipt door zowel Doom (1992) als Wallerstein (1961). Er ontwikkelde zich in tal van nieuwe staten een merkwaardig amalgaam van socialisme (soms in regionale varianten: Afrikaans socialisme, Arabisch socialisme), de ontwikkeling van een eenpartijstaat, virulent anti-imperialisme en steun aan verzetsbewegingen elders, internationale blokvorming in de beweging van de niet-gebonden landen, en dit alles gekoppeld aan een uitgesproken nationalistisch imago (zoals bijvoorbeeld in het geval van Nasser, Nkrumah en Nyerere) en aan een druk natievormend programma in eigen land. Enerzijds hebben deze staten een sterk links cachet, en werden zij ook niet zelden door de westerse mogendheden met het Sovjetblok geassocieerd. Anderzijds zijn dit de staten die, bijvoorbeeld in Wallerstein's (1961) overzicht, voortdurend met het etiket 'nationalistisch' worden aangeduid, en waarvan het nationalisme door Wallerstein ook als 'moderniserend' (en dus gunstig) wordt bestempeld (1961: 119). Het zijn tevens deze staten die, bijvoorbeeld in Afrika, de sterkste en meest consequente voorstanders van panafrikanisme zijn geweest. Zoals we verder zullen zien leidde dit panafrikanisme in het geval van Tanganyika tot het opgeven van een stuk nationale soevereiniteit via een unie met Zanzibar die heel weinig voordelen bood. Vanuit

het standpunt van het huidige Vlaamse nationalisme gezien is dit een wel heel merkwaardige vorm van nationalisme.

Het grote vraagstuk, dat aan veel van deze theoretische problemen ten grondslag ligt, is uiteraard dat van de natie'. Van zodra men het ingeburgerde Europese natieconcept (met zijn culturele en consensuele connotaties) projecteert op, bijvoorbeeld, Afrika, raakt men hopeloos in de problemen. Wallerstein stelde de vraag naar de actoren in het nationalistische proces reeds in 1961, en kwam tot de bevinding dat het veelal de regeringen zelf waren die actief waren in het versterken van de legitimiteit van de nationale regeringen. "The dilemma is that the government lacks people with the loyalty to undertake activities which could enhance this veiy 'loyalty' to the government", stelde hij vast (1961: 93). Maar de precieze lokalisering van dit vraagstuk is vooral de verdienste van Ali A. Mazrui (bijv. 1967a, 1967b, 1978, Mazrui & Tidy 1984): het is het vraagstuk van het belang van subjectieve elementen (loyauteit, nationaal gevoel, gemeenschappelijk streven) in de constructie van leefbare en samenhangende politieke eenheden in Afrika. Mazrui benadrukt daarbij voortdurend de spanning tussen enerzijds de etno-culturele component - de traditionele basis van de Afrikaanse samenlevingen - en anderzijds de rationele component van het moderne staatsverband en de internationale politieke verhoudingen waarin de nieuwe staten terechtkwamen.

Deze spanning wordt het duidelijkst geformuleerd in een vroeg artikel (Mazrui 1967a [1963]). In het zog van de dekolonisatiegolf, en de daarin vermalen nationalistische retoriek, stede hij de pertinente vraag: 'Has the definition of a 'nation' become entirely irrelevant to the definition of 'nationalism'? Has the term 'nationalism', in other words, won its independence from the term 'nation'?". En meteen wijst hij op de defnitorische zwakte van het nationalisme-begrip zoals dat werd gebruikt door de onafhankelijkheidsbewegingen en door westerse waarnemers: "Perhaps all that nationalism means now is: 'Kick the foreign ruler Out and let us mle ourselves" (1967a: 5). Toch spreekt Mazrui elders uitvoerig over 'nationalisme', en een belangrijk overzichtswerk uit zijn *oeuvre draagt zelfs de titel Nationalism and new states in Africa* (Mazrui & Tidy 1984). In dit boek bespreekt hij de aanloop naar dekolonisatie, de ontwikkeling van nieuwe staten, en de diverse problemen die hierbij optraden, en dit alles over een tijdspanne van ongeveer een halve eeuw.

Op dit punt kunnen we in het oeuvre van Mazrui reeds een belangrijk dualisme in het door Mazrui gebruikte natiebegrip onderscheiden. Dit dualisme staat tegelijkertijd voor een historische fazering, het bestaat nl. uit een onderscheid

tussen (i) een samenhangende maar negatief georiënteerde 'natie' voor de dekolonisatie, en (ii) een onsamenhangende, nog op te bouwen positief georiënteerde 'natie' na de dekolonisatie.

Het bestaan van de eerste 'natie' in de aanloop naar onafhankelijkheid verleent die strijd de kwaliteit van 'nationalistisch', zij het dan met de door Mazrui eerder aangegeven vraagtekens. De nieuwe staten moeten nu echter op zoek naar een nieuwe 'natie', voorbij het 'nationalisme'. In Mazrui's formulering komt dit dualisme, met heel het potentieel aan conceptuele verwarring, duidelijk tot uiting. De twee betekenissen worden in één summier formulering gegoten wanneer hij de centrale problematiek van Afrika als volgt samenvat: "Africa is caught between the birth of her modern nationalism and the quest for nationhood" (Mazrui & Tidy 1984: xiii). Twee keer 'natie', maar telkens met een heel andere inhoud. De natie van het 'nationalisme' is de verenigde Afrikaanse bevolking binnen een kolonie die streeft naar onafhankelijkheid. De natie in 'nationhood' is de moderne consensuele politieke gemeenschap die een gemeenschappelijk politiek-opbouwend streven heeft. De eerste natie was een realiteit in vrijwel elke dekolonisatiebeweging; de tweede natie is tot nader order een nog niet bereikt doel, en hier en daar een utopie.

De redenen voor dit dualisme liggen wellicht besloten in de historische specificiteit van kolonisatie en dekolonisatie. Wallerstein beklemtoont het radicale karakter van het breukvlak tussen koloniale afhankelijkheid en vaak abrupte dekolonisatie, doorgaans onder een zeer slecht sociaal-economisch gesternte. Reeds in 1962 luidde de diagnose van René Dumont: "L'Afrique noire est mal partie". De kolonisatie had geresulteerd in een toestand waarin de economische basis van de Afrikaanse samenlevingen totaal ontworcht was, waarin geen noemenswaardige industrialisatie had plaatsgevonden, en waarin onvoldoende lokale opgeleide kaders aanwezig waren om de noodzakelijke posten in het staatsapparaat te vullen. Bovendien, zo stipt Mazrui aan, betekende kolonisatie en onafhankelijkheid naast een economische transformatie van de samenlevingen ook "the pluralization of their ethnic base" (Mazrui & Tidy 1984: xx). Uit de economische transformatie groeiden klassenconflicten, uit de pluralisering van de etnische basis groeiden etnische conflicten en een zoektocht naar een nieuwe - noodzakelijke - collectieve identiteit. Beide types conflicten vloeiden niet zelden in mekaar over, of werden in elkaars termen vertaald. Een feit is dat de eerste 'natie', die van de onafhankelijkheidsstrijd, totaal onvoldoende bleek om de spanningen in de onafhankelijke staten op te lossen.

De nieuwe staten wezen zichzelf dan ook vaak een natievormende opdracht toe, en deden daar na de dekolonisatie soms enorme inspanningen voor. In die

zin is de wording van Afrikaanse 'naties' in de klassieke 19de eeuwse zin van het woord (zoals Hobsbawm die in de derde wereld ontwaarde), in Afrika een fenomeen dat vrijwel steeds optrad na het verwerven van de nationale onafhankelijkheid, als onderdeel van de (pogingen tot) consolidatie van het nieuwe regime. Het was een nationalisme post factum, dat als basis en vertrekpunt slechts kon bogen op de samenhang van een doelgerichte oppositiebeweging. Eens dit doel - de onafhankelijkheid - bereikt was, viel ook het gemeenschappelijke streven weg, en plots werden zowel de endogene (etnische en religieuze) verschillen als de erfenis van het kolonialisme (klasseverschillen, economische en sociale achterstand) duidelijk. De plots verworven vrijheid - *Uhuru* - betekende voor de meerderheid van de bevolking niet de plotselinge verbetering van hun levensomstandigheden, hun macht, hun vermogen. De koloniale tegenstelling was verdwenen, maar al snel bleek dat die tegenstelling een aantal andere tegenstellingen tijdelijk had geneutraliseerd, maar zeker niet had weggenomen.

De natievormende opdracht verliep binnen het kader van de toevallige staatsverbanden die de koloniale verkavelaars hadden geschapen, en met als richtinggevend model de moderne Europese natie-staat. Men dacht hierbij in hoofdzaak centralistisch; het federaalmodel werd slechts schuchter uitgeprobeerd in landen zoals Nigeria, waar sterke regionale bewegingen elkaar beconcurrerden. Maar de consensus was dat de nationale grondgebieden één en ondeelbaar waren - wellicht een gevolg van de afkeer voor grensconflicten, en wellicht ook het gevolg van suggesties vanwege de koloniale metropolen, die waarschuwen voor balkanisering. Diezelfde metropolen balkaniseerden er ondertussen zelf rustig op los, en waren op zijn zachtst gezegd ook later geen voorstanders van federaties tussen Afrikaanse staten. Het gevolg van dit centralisme was dat diverse vormen van substaat-nationalisme enkel via conflicten hun doel konden bereiken. De postkoloniale geschiedenis van Afrika staat dan ook vol regionale conflicten, burgeroorlogen en secessies: Katanga, Soedan, Eritrea, Biafra, Tsjad, Angola, Mozambique, Uganda, Liberia, Somalië, en de lijst is niet exhaustief.

Boven dit alles zweefde een panafrikaans ideaal. Mazrui & Tidy wijzen met nadruk op het verband tussen panafrikanisme en de ontwikkeling van Afrikaanse 'nationalismen' (in de zin van een streven naar onafhankelijkheid). Het panafrikanisme leverde een globaal kader waarbinnen de dekolonisatie gelegitimeerd kon worden in culturele en geopolitieke termen. In zijn culturalistische versie - de *négritude* - bepleitte het de gelijkheid van blank en zwart, de diepe waarden van de Afrikaanse cultuur, en de bijdrage die een volwaardig ontwikkeld Afrika in de universele geschiedenis van de menselijke cultuur kon

hebben. In zijn harde politieke versie - die van Nkrumah, Sékou-Touré en Nyerere - bepleitte het de wederzijdse steun en samenwerking tussen Afrikaanse staten die allen in een toestand van diepe onderontwikkeling verkeerden, de steun aan dekolonisatiebewegingen in de nog niet onafhankelijke gebieden, gemeenschappelijke politieke en economische blokvorming. Dit alles gebeurde onder het banier van 'wij Afrikanen', een groepsidentificatie die koloniaal-historische, taalkundige, religieuze en etnische grenzen oversteeg. Panafrikanisme verschafte een mogelijkheid om streefdoelen die anders particularistisch zouden lijken te formuleren in algemener termen: de menswaardigheid van de Afrikaan, het gemeenschappelijke lijden, de gemeenschappelijke bevrijding. De retoriek van het panafrikanisme is beslist nationalistisch in zijn verwijzing naar een mythische gemeenschappelijkheid. Panafrikanisme, in zijn radicaler varianten, was echter ook radicaal anti-imperialistisch en links, zoals Wallerstein opmerkt. De paradox is daar alweer dat de landen die het sterkst naar inter-Afrikaanse samenwerking streefden, tegelijkertijd het meest uitgesproken nationalistische etiket opgekleefd kregen.

Wanneer de Afrikaanse landen zich baseerden op 'de doctrine van het Europese nationalisme', over welke doctrine heeft men het dan? In dit alles zien we dat het nationalisme waarover talloze auteurs - vaak in een en hetzelfde werk - spreken, duidelijk uiteenvalt in diverse typen. De term verwijst afwisselend naar (i) een panafrikaans chauvinisme, dat zich uitdrukt in articulaties van Afrikaanse eigenheid, het formuleren van typisch Afrikaanse belangen, enz. en dit zowel voor als na de dekolonisatie, (ii) het streven naar nationale onafhankelijkheid bij de dekolonisatiebewegingen, uiteraard beperkt tot de periode voor de dekolonisatie, al bepaalt het ook vaak de retoriek van de jonge staten vlak na de onafhankelijkheid, (iii) het staatsnationalisme van de natievormers, dat optreedt na de onafhankelijkheid, en (iv) diverse vormen van substaat nationalisme: regionalisme, etnische en religieuze mobilisatie, enz., die zowel voor (bijv. in Nigeria) als na de dekolonisatie optreden.

Dat al deze fenomenen analytisch van elkaar moeten onderscheiden worden lijkt geen twijfel; dat de verwarring eigenlijk ingebakken zit in de historische condities waaronder de vorming van naties en staten zich in Afrika voltrok, is eveneens duidelijk. Ook hier kan nieuw comparatief onderzoek, met de nieuwe inzichten in de diverse vormen van nationalisme in het achterhoofd, conceptuele helderheid scheppen, en bijdragen tot nieuwe, betere, interpretaties van de politieke processen in Afrika.

Een korte case-study over Tanzania kan ons alvast leren hoe de diverse types van nationalisme door elkaar bestaan, en hoe ze diverse mogelijke interpretaties van een en dezelfde politieke beslissing of ontwikkeling kunnen opleveren. Tevens kan hieruit duidelijk worden dat men nationalisme in Afrika best inductief te lijf gaat, vertrekkende van specifieke condities veeleer dan van generaliserende categorieën a priori.

4. Tanzania: de natie als lege huis

Tanzania ontstond uit de Unie van Tanganyika met de minuscule eilandengroep van Zanzibar. Tanganyika was oorspronkelijk een Duitse kolonie, die na de eerste wereldoorlog overging in een Brits mandaatgebied. Zanzibar was een Brits protectoraat, dat nominaal bestuurd werd door de sultan van Zanzibar. In Zanzibar domineerde een minderheid van Arabieren, afkomstig uit Oman, die van oudsher de controle hadden over de continentale handel in ivoor, slaven, en andere handelswaar. Geen van beide gebieden was een echte kolonie, en in tegenstelling tot bijvoorbeeld Kenya of Rhodesië (het latere Zimbabwe) deden de Britten er ook niet aan bevolkingskolonisatie. Tanganyika was overigens, ondanks zijn uitgestrektheid, economisch niet erg belangrijk, en ook Zanzibar kon ondanks zijn status als wereldproducent van kruidnagels moeilijk een parel aan de kroon genoemd worden.

Beide condities - de afwezigheid van intense koloniale uitbating en de geringe economische waarde van de gebieden - verklaart de soepelheid waarmee de Britten overgingen tot dekolonisatie. De Mau-Mau opstand die in de jaren '50 het naburige Kenya opschrikte had de Britten diets gemaakt dat zelfs economisch en demografisch belangrijke kolonies niet lang meer binnen The Empire zouden kunnen gehouden worden. Daarenboven waren India in 1947 en Ghana in 1957 reeds onafhankelijk geworden. Van zodra de roep om onafhankelijkheid in Tanganyika hoorbaar werd, vertoonden de Britten dan ook een grote welwillendheid hierover te onderhandelen met Afrikaanse vertegenwoordigers.

De strijd voor onafhankelijkheid werd in Tanganyika aangevoerd door TANU (*Tanganyika African National Union*). Deze beweging, gesticht in 1954 en geleid door Julius Nyerere, was oorspronkelijk een lokale organisatie van dertien in een dozijn. De eerste eisen van TANU sloegen op relatief kleine dingen zoals de afschaffing van heffingen op vee, beter onderwijs voor Afrikaanse kinderen, bewegingsvrijheid enz. Daarnaast werd ook de nominale eis tot medebestuur (niet

zeifbestuur, en zeker niet onafhankelijkheid) geformuleerd (Kaniki 1974). Maar TANU had enkele troeven. Ten eerste was er het ontegensprekelijke politieke talent van de TANU leiders. Nyerere maakte handig gebruik van het statuut van Tanganyika als VN-mandaatgebied en zorgde ervoor dat de TANU-eisen door de VN-vertegenwoordiging gehoord werden. De Britten werden op die manier gedeeltelijk omzeild door het beroep op een hogere autoriteit, die toen reeds heel wat vatbaarder was voor de idee van dekolonisatie dan de koloniale mogendheden. TANU was ook bereid van anderen te leren. De mobilisatietechnieken en de techniek van het geweldloos protest die door Nkrumah in Ghana waren toegepast werden grondig bestudeerd en gebruikt in de antikoloniale agitatie (Mazrui & Tidy 1984: 99-100). Ten tweede: TANU had vanaf het begin een multi-etnisch en egalitair karakter, en hanteerde systematisch het Kiswahili - de lokale sterk verspreide verkeerstaal als werktaal voor vergaderingen, teksten en propagandawerk. TANU identificeerde zich nooit met één klasse of etnische groep en bood zo een beter platform voor massamobilisatie dan andere, meer sectaire partijen. Nyerere zelf was lid van een onbelangrijke etnische groep uit de noordelijke grensstreek, en kon zo niet verdacht worden van een etnische 'hidden agenda' (in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Kenyaanse leider Kenyatta, die lid was van de dominante Kikuyu). Het egalitaire haalde TANU uit een zachte vorm van burgerlijk socialisme, het Fabianisme, versterkt met elementen uit de ontlukende theorieën over Afrikaans socialisme die door Nkrumah, Sékou-Touré en (wat het culturele luik betrof) Senghor werden gepropageerd. Dit Afrikaans socialisme wees de klassenstrijd af en verwierp het historisch materialisme als analysemodel op grond van de (echte of vermeende) Afrikaanse traditie. In Afrika, zo stelde men, was socialisme een diep ingebakken cultuurkenmerk. Socialisme zat in de Afrikaanse traditie zelf. Mensen werkten samen, deelden de opbrengsten van hun werk, deelden rijkdom en armoede, en kwamen tot beslissingen via dialoog en overleg tussen alle leden van de groep. Er waren dus geen klassen in Afrika, en dus kon er geen klassenstrijd zijn, tenzij die tussen d.e onderdrukte Afrikanen en de blanke verdrukkers. In Afrika had zich ook geen industriële revolutie voltrokken, en dus was het historisch materialisme ongeschikt voor de analyse van situaties in Afrikaanse samenlevingen. Het is overduidelijk dat deze dingen voor elke rechtgeaarde socialist niets minder dan heiligschennis zijn (zie Metz 1982). Maar toch slaagden de aanhangers van het Afrikaans socialisme er in een zeer socialistisch-klinkende retoriek te ontwikkelen en ook als socialisten met de vinger gewezen te worden door de westerse grootmachten. Hun socialistische aanspraken wonnen hierdoor uiteraard aan kracht en geloofwaardigheid, ook al stonden ze bol van de meest merkwaardige theoretische bokkesprongen (zie bijv. Doom 1992: 260-261).

De socialistische roep van TANU volstond om de afkeer van de Britten op te wekken. De partij werd om allerhande redenen op diverse plaatsen in Tanganyika verboden. Ze werd er uiteraard enkel populairder door. De Britten stimuleerden ook rivaliserende politieke bewegingen, geleid door blanke settlers of lokale chefs, en gericht op een multiraciaal bestuur in de kolonie waarin zwarten naast blanken zouden zetelen. De blanken zouden hierin uiteraard buiten elke proportie oververtegenwoordigd zijn. TANU huldigde een radicaler programma: één man één stem, hetgeen zou uitmonden in 'Afrika aan de (Zwarte) Afrikaan'. Met dit programma trok men naar de eerste verkiezingen in 1958-1959, die moesten uitmonden in een overgangsregering. TANU won die verkiezingen verpletterend. De overgangsregering had als enige taak het voorbereiden van de onafhankelijkheid en de Organisatie van verkiezingen voor het eerste onafhankelijke parlement in 1960. In die verkiezingen won TANU 70 van de 71 zetels. Na een korte overgangperiode werd Tanganyika onafhankelijk op 9 december 1961. TANU werd kort daarna de eenheidspartij, en Nyerere bleef president van 1961 tot 1985.

Een heel ander lot was Zanzibar beschoren. Het dekolonisatieproces startte er in het zog van de ontwikkelingen in Tanganyika, maar vertoonde al snel een diepe etnische verdeeldheid tussen enerzijds de Arabische bovenlaag en de andere delen van de bevolking. Opeenvolgende verkiezingsoverwinningen tussen 1957 en 1963 hielden de Arabische elite aan de macht, ook al haalde de voornaamste oppositiebeweging, de ASP (Afro-Shirazi Party) van Abeid Karume, in de onafhankelijkheidsverkiezingen van 1963 ca. 54 procent van de stemmen (Mazrui & Tidy 1984: 223). De ASP groepeerde de niet-Arabische bevolkingsgroepen en hing net als TANU in Tanganyika een Afrikaans-socialistische ideologie aan. Naast ASP stond ook de links-radicale Umma-partij van Babu in de oppositie. De machtswissel kwam echter uit een andere hoek. In januari 1964, luttele maanden na de onafhankelijkheid, pleegde een groep politiek niet-actieve guerilla's onder leiding van de Ugandese inwijkeling en ex-politieman John Okello een bloedige coup. De Arabieren werden op één nacht gedecimeerd en verlieten massaal de eilanden in de daaropvolgende dagen. Okello installeerde een revolutionaire raad met leden van zijn beweging, de ASP en de Umma-partij. Deze twee laatste partijen waren slechts op een rijdende wagen gesprongen; met de coup als dusdanig hadden zij niets te maken. Wel zorgden zij er al snel voor dat Okello en de zijnen uitgerangeerd werden. Wat overbleef was een regime, onder leiding van Karume, van uitgesproken linkse signatuur, dat spoedig hulp zocht en vond in het Oostblok en Rood China. Deze onverwachte wending zorgde voor de introductie van de Koude Oorlog in Oost-Afrika. Westerse mogelijkheden verbraken de diplomatieke contacten met Zanzib. Op 12 april

1964 tekenden Karume en Nyerere een Unieverdrag. TANU en Karume's ASP partij werden 'zusterpartijen'. Zanzibar behield een grote politieke autonomie op zijn eigen grondgebied, de Unie werd bevoegd voor zaken over het hele grondgebied met uitzondering van die aangelegenheden die exclusief tot de Zanzibari jurisdictie hoorden. Zanzibar kreeg een vice-president, een disproportioneel aantal parlementairen en topfuncties, inclusief ministers (Crozon 1994). Zanzibar raakte uit zijn internationaal isolement, en de nieuwe Verenigde Republiek Tanzania raakte een deel van zijn krediet in het westen kwijt.

Ondanks het feit dat Tanganyika en Zanzibar ook na de Unie slechts koude minnaars bleven, had de Unie verstrekkende gevolgen. Ze betekende, ten eerste, een versterking van de linkse fracties in de Tanzaniaanse politiek, en dit ondanks het feit dat de extreem-linkse Zanzibari (de Babu fractie) spoedig geëlimineerd werd ten voordeel van meer gematigde figuren. Zanzibar bracht zijn Oosteuropese en Chinese adviseurs mee in de Unie, en hun orthodox-socialistische analyses en retoriek vielen in goede aarde, vooral bij jongere intellectuelen. De Unie bracht ook een belangrijke verschuiving in de internationale relaties mee (zie Pratt 1976: 137 e.v.). Daar waar Nyerere tot dan toe steeds een middenkoers had gevaren, raakte hij nu in woelig water. Westerse landen, de Bondsrepubliek op kop, namen aanstoot aan het feit dat de DDR erkend werd en een ambassade in Dar es Salaam mocht openen. De Duitsers zegden hun steun op, en ook de Britten vertoonden heel wat argwaan tegenover de nieuwe ontwikkelingen.

De uitweg die de partij hiervoor uiteindelijk zocht gaf Tanzania zijn definitieve gelaat. Nyerere greep het toenemende internationale isolement aan om nog krachtiger te hameren op een aantal oude thema's: panafrikanisme en anti-imperialisme. Hij slaagde erin de Unie uit te leggen als een praktijkoefening in beide domeinen: panafrikanistisch, omdat twee onafhankelijke staten een Unie (niet slechts een federatie) vormden; anti-imperialistisch, omdat hierbij de eigen koers werd gevaren, ongeacht de voorkeuren van de Westerse machten. Samen met een reeks binnenlandse ontwikkelingen, waarvoor ik verwijs naar de uitstekende uiteenzetting van Cranford Pratt (1976), voorzagen deze gevolgen van de Unie in een gunstige voedingsbodem voor de linkse radicalisering van het regime, die in 1967 geformaliseerd werd in de Arusha Verklaring over 'Ujamaa en Zelfvoorziening'.

Deze Vrij lange historische schets is nodig om de groei te volgen van wat als een model van Afrikaans socialisme doorging. Er was ideologisch een soft-socialistisch substraat, vooral bij TANU en met name bij Nyerere en zijn naaste medewerkers. Maar de verstrakking van het socialistische profiel van de natie

kwam er onder druk van een aantal ongecontroleerde, onverwachte en soms ook ongewilde ontwikkelingen.

Maar waarom is deze evolutie naar socialisme zo belangrijk voor een discussie over nationalisme? Omdat precies in het zog van de Ujamaa-revolutie van 1967 de Tanzaniaanse inspanningen voor natievorming duidelijk gestalte en structuur krijgen (Blommaert 1994a, 1994b). Het is in de context van een globaal project tot hervorming van de hele samenleving, dat de nadruk op eenheid (die er reeds sedert de onafhankelijkheid was) wordt aangevuld met een nadruk op *eenvormigheid*. De Ujamaa-revolutie, die sterk humanistisch van inslag was in zijn gerichtheid op de ontwikkeling van het menselijk potentieel in het land, schiep een behoefte tot meer gelijkenissen tussen mensen. Pogingen tot 'social engineering' (in het onderwijs, in de taalpolitiek) werden nu ook gelegitimeerd door het argument van radicale verandering. En het is dus als onderdeel van de Ujamaa-revolutie dat Tanzania op zoek gaat naar zijn 'nationhood', naar zijn nieuwe Ujamaa-mens. Inspanningen voor natievorming voor 1967 waren oppervlakkig, grotendeels symbolisch en niet altijd even consequent. Na 1967 zit er een duidelijke lijn in. De Ujamaa-mens wordt gedefinieerd als (a) een Swahilispreker, (b) een aanhanger van Ujamaa, (c) een doorgaans in een agrarisch dorpsmilieu levende landbouwer. En elk van die aspecten wordt - soms met harde hand, zoals in het geval van de gedwongen verhuis naar 'Ujamaa dorpen' in de vroege jaren zeventig - afgedwongen en institutioneel verankerd.

De post-Ujamaa natievorming is, als globaal project en van op enige afstand, duidelijk te identificeren met Hobsbawm's omschrijving van het klassieke 19de eeuwse nationalisme. Tanzania is dan ook vaak als een nationalistische staat beschreven. Maar hoe aandachtiger men kijkt, hoe minder precies het beeld wordt. Dit is zeker zo wanneer men enkele bijzondere aspecten nader bekijkt: (i) de plaats van cultuur en taal in het nationalistische project, en (ii) de rol van panafrikanisme in dit proces.

In een notedop kan het eerste aspect als volgt worden geschetst. Cultuur had geen enkele duidelijke plaats in de Tanzaniaanse politiek tot 1967. Als thema was het een vaste waarde in de retoriek van de Tanzaniaanse leiders. Nyerere verwees steeds naar het belang van cultuur in het welzijn van de mens. Maar een echt cultuurbeleid was er niet, laat staan een doelbewust project voor de vorming van een nieuwe 'nationale cultuur'. De reden hiervoor ligt in het feit dat Nyerere en zijn medewerkers maar al te goed inzagen welk een obstakel de pluralisering van de etnische basis (om Mazrui's terminologie te gebruiken) wel was wanneer men het over een nationale cultuur wou hebben. 'Cultuur' in zijn tastbare vorm

kon in het multi-etnische Tanzania enkel maar verwijzen naar de traditionele, etnische culturen. Maar dit stimuleren zou betekenen dat het ideaal van nationale eenheid ontkend zou worden, en zou mogelijkwijze tot etnische bewustwording, interetnische concurrentie, en etnisch-gebaseerde centrifugale ontwikkelingen kunnen leiden. Cultuur werd dan maar stilletjes verwaarloosd, al werd er uitvoerig lippendienst aan bewezen. Hierbij is het van belang op te merken dat Nyerere doorgaans sprak over *Afrikaanse* cultuur, niet over *Tanzaniaanse* cultuur. Zijn referent voor de eigen cultuur was die van de négritude: geheel Afrika, niet de eigen achtertuin.

De linkse zwenking van 1967 opende echter nieuwe horizonten. Ujamaa schiep een opening tot orthodox-socialistische analyse, waarin ook de notie van proletarische cultuur een plaats kon krijgen. Vooral jonge, extreem-linkse intellectuelen zetten zich aan het werk om die nationale cultuur te definiëren. Daar kwam nog bij dat één van de grote medestanders van Tanzania, China, zich op dat moment in de Grote Proletarische Culturele Revolutie bevond, dat dit experiment uitvoerig bij bondgenoten gepropageerd werd en er ook een gewillig oor vond. Toch was de retoriek en het denkwerk over de nieuwe proletarische nationale cultuur in hoofdzaak het werk van een extreem-linkse minderheid, met andere woorden van een dissidente en al bij al machteloze fractie in de samenleving (zie Mbuguni & Ruhumbika 1974). In de grote twisten over taalgebruik en literaire stijl in de late jaren zestig viel Nyerere - nochtans literair ook niet onverdienstelijk - op door een oorverdovend stilzwijgen. De debatten toonden immers naast artistieke meningsverschillen ook een diepe ideologische tweespalt aan tussen een oudere generatie van gematigde Afrikaans socialisten, die een traditionalistische esthetica verdedigden, en een jongere generatie van Marxistische intellectuelen en schrijvers, die de traditionele (gearabiseerde en geïslamiseerde) genres van de Swahili-dichtkunst verwierpen als bourgeois en pre-revolutionair (zie Bertoncini 1994). Aangezien Tanzaniaal links genoeg leek in de ogen van zijn leiders werden de traditionalisten (die uiteindelijk de amorfecultuurpolitiek van de regering verdedigden) sluiks bevoordeeld, en ze wonnen het pleit. De proletarische Nationale Cultuur werd nooit een feit. De extreem linkse minderheid werd geleidelijk meer en meer duidelijk gemaakt dat ze dissidenten waren, en dat hun opvattingen niet al te zeer op prijs werden gesteld (Tordoif & Mazrui 1972). de slotsom is deze: cultuur, of culturele eenmaking, werd nooit een ernstig onderdeel van het natievormende project. De eenmaking sloeg op het minimale bundeltje kenmerken dat we eerder gaven, niet op een dieper vlak. Het Tanzaniaans nationalisme was politiek-ideologisch, niet cultureel.

Maar misschien was het taalkundig? De Tanzanianen hechtten immers een uitzonderlijk belang aan het Swahili, de taal die zij in 1961 tot nationale taal hadden verheven (een nagenoeg uniek feit in Afrika, waar men doorgaans gewoon de voormalige koloniale taal als nationale taal overnam). In dit verband kunnen we kort zijn, en voor details verwijzen naar Blommaert (1994a, 1994b en 1994c). Swahili kreeg nooit een culturele symbolisering. Integendeel: het werd precies bejubeld omwille van het etnisch-neutrale karakter. Aangezien het niemands taal was kon het de taal van iedereen worden. Dit is een *ideologische* symbolisering: Swahili wordt opgewaardeerd omdat het een egalitair medium is, dat niemands bezit is en door iedereen verworven kan worden. Wanneer de extreem-linkse fracties na 1967 ook het Swahili beginnen te omschrijven als het medium voor de verspreiding van de proletarische revolutie, zien we dat de overheid hen ook hierin niet volgt. Swahili wordt, net als cultuur, zeer minimaal geconnoteerd: Swahili is de taal van het onafhankelijke Tanzania, ze drukt de gelijkheid van de Tanzanianen uit, en ze is operationeel zeer handig. De algemene verspreiding van één taal, via onderwijs, pers en propaganda, droeg immers in grote mate bij tot de versterking van de ideologische hegemonie van TANU en zijn leiders, en was zeker in de verspreiding van de Ujamaa-boodschap van cruciaal belang. Tekenend voor het feit dat de Tanzaniaanse leiders nooit in het taalchauvinisme vervielen dat we in Europese nationalisme herkennen is wel de systematische weigering om komaf te maken met het Engels als onderwijstaal in het secundair en hoger onderwijs, ondanks de wanhopige smeekbeden van generaties taalkundigen, pedagogen en sociologen (zie Rubagumya 1990). Van een taalnationalisme kunnen we derhalve niet gewagen.

Dan komen we bij de merkwaardige rol die het panafricanisme in de Tanzaniaanse geschiedenis speelt. Nyerere was van in den beginne een uitgesproken en consequent aanhanger van het meer radicale panafricanisme van Nkrumah. De hoeveelheid bewijsmateriaal in dit verband is overweldigend. Nyerere was bijvoorbeeld bereid om de Tanzaniaanse onafhankelijkheidsdatum uit te stellen tot wanneer ook Kenya en Uganda onafhankelijk zouden worden, zodat de drie staten makkelijk een federatie zouden kunnen vormen (zie Wallerstein 1961: 109). Na de onafhankelijkheid deed hij jarenlange inspanningen om te komen tot een Oost-Afrikaanse federatie, maar struikelde hierbij steeds over de onwil van de Kenyaanse en Ugandese leiders. De Unie met Zanzibar was een geval van panafricanisme in de praktijk, waarbij twee onafhankelijke staten in 'partnership' een unie aangingen, en brute machtspolitieke verhoudingen daarbij achterwege lieten. Zanzibar kreeg, zoals gezegd, onevenredig veel macht in de Unie. Het is ook tekenend dat Nyerere zich vanaf 1972 meer en meer uit de binnenlandse politiek terugtrekt, en zich op de

samenwerking tussen Afrikaanse staten onderling, en Afrikaanse staten met andere derde wereldlanden gaat richten. In 1974 organiseert de Tanzaniaanse overheid het zesde Pan-African Congress in Dar es Salaam. Niets bijzonders, ware het niet dat het vijfde congres bijna dertig jaar tevoren had plaatsgegrepen (Manchester 1945). De Tanzanianen wierpen zich hier op als de fakkeldragers van het panafrikanisme. Even veelzeggend is het feit dat Tanzania steeds zeer actieve steun verleende aan antikoloniale verzetsbewegingen elders in Afrika (bijvoorbeeld het ANC), en ook de oorlog tegen Idi Amin in de late jaren '70, die ondermeer gemotiveerd werd vanuit de bedreiging van de vrede en stabiliteit in de Oost-Afrikaanse regio en het feit dat Amin "a standing scandal and disgrace to the honour of Africa" was (in Mathews & Mushi 1981: 312). Tanzania is, via Nyerere, steeds een grote aanwezige geweest op het internationale politieke toneel, en het had een politieke invloed die veel groter was dan de reële politieke of economische macht die het had.

Met die bevindingen in het achterhoofd kunnen we nu een aantal van de als 'nationalistisch' bestempelde politieke ontwikkelingen opnieuw bekijken. Eén van de steeds weerkerende argumenten voor een nationalistische definitie van Ujamaa raakt het economische luik van Ujamaa: de 'Kujitegemea' (zelfvoorziening). Samen met de politieke hervorming hield Ujamaa ook een ingrijpende economische omwenteling in, waarin het economische zwaartepunt kwam te liggen op zelfbedruipende kleinschalige landbouwontwikkeling. In dit terugplooiën op zichzelf hebben veel commentatoren een nationalistische reflex gezien, een poging om te komen tot een nationale economie. Als men echter de voortdurende inspanningen van Nyerere volgt om te komen tot een Oost-Afrikaanse federatie, kan men zich niet ontdoen van de indruk dat hij, via Kujitegemea, het land wou klaarmaken voor elke potentiële federatie met andere Afrikaanse landen. Tanzania zou een land zijn zonder economische afhankelijkheidsrelaties, zonder zware leningen, met een gezonde landbouw die het eigen volk kan voeden. Eventuele partners zouden nooit een Tanzaniaanse erfenis aan bondgenootschappen, schulden en economische wanverhoudingen mee binnenkrijgen. Ujamaa zou Tanzania omvormen tot een voorbeeldland in panafrikanistische zin: Afrikaans, op zichzelf staand en volledig onafhankelijk, gezond, democratisch, een combinatie van de moderne derde wereld met het beste van Afrika. Hiermee is niet gezegd dat Kujitegemea geen nationalistische ambities zou hebben. Kujitegemea was wel degelijk een cruciaal onderdeel in het natievormende proces. Maar het had meer dan één dimensie, en het belang van het project oversteeg het lokale Tanzaniaanse niveau. Het had een belangrijke functie als boodschap naar andere Afrikaanse landen, en die boodschap was geworteld in

klassieke panafrikanistische idealen. Kujitegemea was misschien nationalistisch, maar niet *uitsluitend* nationalistisch.

Men kan zich, in dit verband, ook de vraag stellen hoe we vanuit een hedendaagse idee van nationalisme moet omspringen met de bereidwilligheid waarmee Tanzania zijn eigen grenzen bij herhaling ter discussie stelde. Het was een van de weinige Afrikaanse landen die een werkelijke unie aanging met een ander land - zij het dat dit land geografisch en demografisch niet veel betekende. Maar ook de voortdurende inspanningen om tot Oost-Afrikaanse regionale samenwerking en bestuurlijke integratie te komen, verraden dat men in het geval van Tanzania moeilijk kan gewagen van een heilig en onaantastbaar territorialiteitsprincipe.

De slotsom van dit alles is een complex beeld, waarin inderdaad een klassiek type natievorming beoogd wordt, maar met een aantal belangrijke kwalificaties. Het nationalisme was

- (i) post factum, d.i. lang na het verwerven van de onafhankelijkheid en zelfs na de fase van de uitbouw van het postkoloniale regime, in het zog van een diepgaande politieke omwenteling,
- (ii) niet cultureel en taalkundig, maar politiek-ideologisch van aard: de natie was een politieke natie, die (zo hoopte men) cultureel en taalkundig één zou worden naarmate de politiek van Ujamaa door de hele bevolking zou geabsorbeerd zijn,
- (iii) nationalisme met een horizon die niet beperkt is tot de eigen natie-staat, maar systematisch verwijst naar panafrikanistische doelstellingen.

Voor dit alles zijn lokale verklaringen te vinden, en elk van die ontwikkelingen is ongetwijfeld het produkt van een bijzonder specifiek en complex samenspel van factoren, die zowel synchroon als historisch van aard zijn. Het is pas achteraf, vanuit de stoel van de onderzoekers dat men een bedrieglijk beeld van duidelijkheid en coherentie meent te ontwaren.

5. *Besluit*

Wanneer men de term 'nationalisme' gebruikt om te verwijzen naar evoluties in Afrika, mag men zich niet laten vangen door de duidelijkheid die deze term suggereert. De term mag dan al een algemeen aanvaarde plaats hebben in het analytisch repertoire van historici die op Europa werken (al suggereren de recente tendensen in het onderzoek dat deze status in het gedrang komt), voor een analyse van situaties in Afrika lijkt hij weinig afdoend. Het komt me voor

dat een analyse van nationalisme in Afrika (wat er onder die term ook allemaal schuil gaat zagen we hierboven) noodzakelijk moet vertrekken vanuit het zeer specifieke ontwikkelingsproces dat de Afrikaanse gemeenschappen de laatste twee eeuwen hebben doorgemaakt: van prekoloniale naar koloniale samenleving, naar onafhankelijke, dan naar moderne maar onderontwikkelde staat. Het is de oefening die Hobsbawm, Greenbeig, Gelineer en zovele anderen hebben gemaakt voor Europa, met het gekende verrijkende resultaat. Voor Afrika wordt de oefening echter slechts zelden gemaakt, tenzij in brede en vaak veralgemenende pennetrekken. Dit soort grondiger onderzoek zou enerzijds recht doen aan de complexiteit van de Afrikaanse samenlevingen, maar zou bovendien heel wat simplismen uit het debat over nationalisme kunnen halen. Wie universele connotaties wenst te hechten aan het begrip nationalisme, of aan het proces dat het verondersteld wordt te dekken, moet met deze overwegingen terdege rekening houden.

Hiermee wil ik niet zeggen dat 'nationalisme' een begrip is dat analytisch waardeloos is. Wat wel waardeloos is, is het ongekwalficeerde gebruik van het begrip met al zijn connotaties. Het onderzoek naar nationalisme is slechts gebaat met een precies afgebakend begrippenkadei en het centrale begrip 'nationalisme' mag daaraan niet ontsnappen. In een debat dat allang niet meer puur academisch is, maar sterk gepolitiseerd, heeft onderzoek de functie van het verleggen van de aandacht weg van het magische begrip op zich, naar de processen waar dit begrip voor staat.

Literatuur

Bertoncini, Elena

1994 Inland Tanzania: Swahili literature or literature in Swahili? In David Parkin (ed.) *Continuity and autonomy in Swahili communities: 205-213*. Wenen: Afropub.

Blommaert, Jan

1994a Ujamaa and the creation of the new Waswahili. In David Parkin (ed.) *Continuity and autonomy in Swahili communities: 65-81*. Wenen: Afropub.

1994b Nationalisme post factum: Tanzania. In Raymond detrez & Jan Blommaert (red.): 304-325.

1994e The metaphors of development and modernization in Tanzanian language policy and research. In Richard Fardon & Graham Fumiss (eds.) *African languages, development and the state: 213-226*. London: Routledge.

De Baets, Antoon

1994 *De figuranten van de geschiedenis. Hoe het verleden van andere culturen wordt verbeelden in herinnering gebracht*. Berchem: EPO

Crozon, Ariel

1994 The influence of Zanzibaris in Tanzanian politica! life 1964-1992. In David Parkin (ed.) *Continuily and autonomy in Swahili communities*: 111-122. Wenen: Afropub.

Detrez, Raymond & Jan Blommaert (red.)

1994 *Nationalisme: Kritische opstellen*. Berchem: EPO.

Doorn, Ruddy

1992 *Derde Wereld handboek, deel 2: structurele problemen en politieke leerstelsels*, 2de uitgave. Brussel: NCOS/Amsterdam: Novib-Mets.

Dumont, René

1962 *L'Afrique noire est mal portie*. Paris: Seuil.

Geilner, Ernest

1994 *Naties en nationalisme*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.

Greenfeld, Liah

1992 *Nationalism: five roads to modernity*. Cambridge MA: Harvard University Press.

Hobsbawm, Eric

1990 *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*, iste uitgave. Cambridge: Canto.

1992 *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*, 2de herziene uitgave. Cambridge: Canto.

Hroch, Miroslav

1993 From national movement to the fully-formed nation. The nation-building process in Europe. *New Left review* 198: 3-20.

Kaniki, M.

1974 TANU: the party of independence and national consolidation. In Gabriel Ruhumbika (ed.) *Towards Ujamaa. Twenly years of TANU leadership*: 1030. Kampala: East African Literature Bureau.

Lukacs, John

1993 *Het einde van de moderne tijd. Ideologie versus nationalisme*. Amsterdam: Contact.

Mathews, K. & S.S. Mushi (eds.)

1981 *Foreignpolicy of Tanzania 1961-1981: A reader*. Dar es Salaam: Tanzania Publishing House.

Mazrui, Ali A.

1967a [1963] Edmund Burke and reflections on the revolution in the Congo. In Ali A. Mazrui, *On heroes and Uhuru worship*: 3-18. London: Longmans.

- 1967b *Towards a Pax Africana. A study of ideology and ambition.* Chicago: University of Chicago Press.
- 1978 *Political values and the educated class in Africa.* Berkeley: University of California Press.
- Mazrui, Ali A. & Michael Tidy
1984 *Nationalism and new states in Africa from about 1935 to the present.* Nairobi: Heinemann Kenya.
- Mbuguni, L.A. & G. Ruhumbika
1974 TANU and National Culture. In Gabriel Ruhumbika (ed.), *Towards Ujamaa. Twenty years of TANU leadership: 275-287.* Kampala: East African Literature Bureau.
- Metz, Steven
1982 In lieu of orthodoxy: the socialist theories of Nkrumah and Nyerere. *Journal of Modern African Studies* 20(3): 377-392
- Rubagumya, Casmir (ed.)
1990 *Language in education in Africa: A Tanzanian perspective.* Avon: Multilingual Matters Ltd.
- Tordoif, William & Ali A. Mazrui
1972 The heft and the super-left in Tanzania. *Journal of Modern African Studies* 10(3): 427-445.
- Van den Brande, Luc
1993 Handvest van het Europa der culturen. *Vlaanderen Morgen 1:* 19-28.
- Wallerstein, Immanuel
1961 *Africa: the politics of independence.* New York: Vintage.
- Young, Crawford
1994 De dialectiek van het cultureel pluralisme: theorie en praktijk. In R. Detrez & J. Blommaert (red.): 32-57.